

Іван Ярмошик

доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри спеціальних
історичних дисциплін та правознавства
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

**Історія українського козацтва в дослідженнях
Ореста Фотинського (1862 – 1931 рр)**

У другій половині XIX століття у волинській губернії сформувався досить численний загін істориків-краєзнавців, які приділяли увагу вивченню проблем минулого регіону. Дослідники гуртувались навколо різних губернських структур, таких як губернський статистичний комітет, редакції періодичних видань – „Волынские губернские ведомости”, „Волынские епархиальные ведомости”, „Волинь”. Наукові дослідження волинських краєзнавців вже стали об’єктом історіографічного інтересу сучасних істориків. Останнім часом з’явилося ряд розвідок, захищені дисертації про доробок краєзнавців Волині [1]. Як правило ці праці носять загальний характер і доробок окремих дослідників іще не знайшов глибокого аналізу і потребує уваги дослідників.

Серед волинських краєзнавців кінця XIX початку XX століття помітне місце займає Орест Фотинський. Йому належить значна заслуга в розвитку історико-краєзнавчих досліджень Волинської губернії. Однак його наукова та організаційна праця іще не знайшла належного висвітлення в наукових публікаціях.

Наприкінці XIX століття на Волині виникають товариства, які об’єднали зусилля краєзнавців по дослідженню регіону. Першим з них було Волинське церковно-археологічне товариство, відкрите 2 січня 1894 року. Біля його витоків стоїть цікава постать Ореста Авксентійовича Фотинського (1862 –

1931) відомого волинського історика, краєзнавця. Народився він в сім'ї священника села Батькова Кременецького повіту Волинської губернії. Початкову освіту здобув в Кременецькому духовному училищі. Протягом 1877-1883 років навчався в Волинській духовній семінарії, опісля закінчив Київську Духовну Академію. Працював викладачем в Житомирському жіночому духовному училищі.

Саме він у 1892 році подав на ім'я волинського архієпископа Модеста записку про необхідність заснування товариства, яке б займалося дослідженням давньої історії Волині.

Постать архієпископа Модеста теж цікава в волинському краєзнавстві. М. Петров характеризував його як людину “с необычайными умственными дарованиями, ... страстный любитель и собиратель старины”[2]. Він зібрав багату колекцію шаманських та ламайських предметів культу, давніх шумових музичних інструментів, підтримував стосунки з науковими установами, зокрема з різними Церковно-археологічними музеями, в першу чергу при київській духовній Академії, надсилав туди різні старовинні предмети, які становили музейну цінність. Займаючи керівний пост при певній єпархії він намагався заснувати там місцевий церковно-археологічний музей. Прикладом цьому може бути музей при Холмській єпархії. В Житомир Модест був переведений з Нижнього Новгорода у 1899 році [3]. І тут він підтримав ідею О.Фотинського про створення в Житомирі церковно-археологічного товариства, підтримував його діяльність.

Помітне місце серед історико-краєзнавчих видань кінця XIX – початку XX століть у Волинській губернії займає “Волынский историко-археологический сборник”, який видавався Волинським церковно-археологічним товариством з ініціативи О.Фотинського. У Почаєві вийшло два випуски цього наукового збірника – перший у 1896 році та другий – у 1900.

На його сторінках О.Фотинський опублікував ряд ґрунтовних історичних розвідок. Одна з них – про видного політичного діяча козаччини

середини XVII століття Юрія Немирича – „Юрий Немирич. Эпизод из истории Волыни XVII века”. В ній автор простежує складний і повний протиріч життєвий шлях одного з видних представників української шляхти середини XVII століття Юрія Немирича, який виховувався в родині яка сповідувала социніанство і сам довгий час був прихильником протестантизму. На початку Визвольної війни він організував та очолив шляхетське ополчення, яке мало на меті захист панських володінь від повстанців. Зрештою в середині 50-х років прийняв православну віру, влився в ряди козацького війська, був одним з найближчих соратників гетьмана Івана Виговського, виконував його важливі дипломатичні доручення [4].

На сторінках згаданого збірника О.Фотинський видрукував ряд документальних актів XVI–XVII століття з архіву Жидичинського монастиря, які стосуються деяких сіл Волині [5].

Проблемам дотичним до історії козацтва присвячена іще одна стаття О.Фотинського „Социнианское движение на Волыни”, яка опублікована в „Волынских епархьяльных ведомостях” №25 за 1894 рік. В ній дослідник простежив поширення социніанських ідей на Волині, та висвітлив ставлення до них козацтва, наголосивши, що ця течія протестантизму як і протестантизм взагалі був чужим і незрозумілим для козацтва, яке завжди залишалось вірним православної вірі.

Найбільш повно погляди О.Фотинського на історію українського козацтва знайшли відображення в його публікації „О происхождении южно-русского козачества”, яка з’явилась на сторінках „Памятной книжки Волынской губернии на 1904 год”. В основу статті покладений курс лекцій по історії українського козацтва, прочитаний О.Фотинським протягом 1902 – 1903 рр в приватній жіночій прогімназії Н.В.Овсянникової в м.Житомирі. Стаття досить значна за обсягом, налічує 94 сторінки.

В ній О.Фотинський аналізує різні аспекти історії козацтва: його походження, значення самого терміну „козак”, господарські заняття козаків, військове мистецтво козаків, тощо.

Дослідник рішуче заперечує спроби ототожнювати історію терміна „козак” з самою суттю козацтва, підкреслює, що історія терміна далеко не завжди збігається з історією тої соціальної групи, яку він означає [6]. О.Фотинський наголошує, що козацтво в етнографічному плані чисто руське слов'янське явище, хоч в ньому траплялись і представники інших народностей, які розчинялись в козацтві. Наголошує на вільному характері козацтва, яке не підлягало урядовій регламентації. Навпроти ж реєстрове, городове козацтво він вважає, що це була „вырождающаяся часть козачества”[7].

Висвітлюючи господарські заняття козаків дослідник акцентує, що козацтво не можна розглядати лише як військову організацію або як зібрання бездомних бродяг. Війна для козаків була переважно засобом самооборони від численних ворогів, а розбійництво ніколи не було характерним для переважної маси козаків. основною метою їх поселень в степу були „тамошні вигоди” в заняттях землеробством, скотарством, бджільництвом, полюванням та рибальством. Саме козаки, як вважає О.Фотинський започаткували та розвивали в Україні чумацький промисел.

Історію козацтва О.Фотинський висвітлює на широкому фоні історії України від часів Київської Русі. Відкидаючи версію про прийшлий характер козацтва, намагається знайти риси подібності до козацького способу життя в берладниках, розглядає населення болоховської землі як можливих предків козацтва. Та зрештою вважає його загальноукраїнським явищем, і джерела його формування вбачає в селянському середовищі та в шляхті, в кого „Кипела горячая кров, у которых руки чесались, хотелось показать свою удачу, потешить душу”. А причинами виникнення – посилення кріпосницького гніту з боку Литви та Польщі та військову загрозу з боку татар.

У 1899 році О.Фотинський був делегатом XI Археологічного з'їзду від Волинського церковно-археологічного товариства. Він не лише організував виставку волинських старожитностей, але й виступив з науковим

повідомленням, був секретарем відділення історико-географічних і етнографічних старожитностей (головою – Д.І.Багалій) [8].

Традиція проведення Археологічних з'їздів в Росії започаткована з 1868 рік по ініціативі графа А.С.Уварова. Їх метою було ознайомлення науковців з досягненнями в дослідженнях старовини, обговорення результатів археологічних робіт, намітити нові напрямки пошуків. З'їзди проводились в різних містах Росії, і тематика присвячувалась переважно тому регіону, де він проводився. Проблеми волинських старожитностей розглядались на III з'їзді в Києві у 1874 році.

XI з'їзд планувалось присвятити виключно історії Волині, і провести його в одному з волинських міст – Луцьку, Володимирі, Кременці, Дубно. Через організаційні труднощі місцем проведення обрано Київ [9]. Планувалось також здійснити екскурсію для ознайомлення з пам'ятками старовини в Бердичеві, Житомирі, Дубно, Кременці, Почаєві, Луцьку, Ковелі, Холмі [10]. Однак екскурсія ця не була здійснена. Тематика рефератів, прочитаних на з'їзді, стосувалась історії всієї Південно-Західної частини Російської імперії.

Значну увагу приділено і Волині. Із 134 доповідей безпосередньо Волині присвячені 12, і 14 рефератів мали дотичне відношення до минулого регіону. Окремі сторінки історії Волині висвітлені були у доповіді О.Фотинського “Побратимство и чин братотворения в Юго-Западной Руси”, з якою він виступив на з'їзді.

XI археологічний з'їзд розглянув досить широкий спектр проблем давньої історії України і Волині зокрема, підвів своєрідний підсумок наукового вивчення стародавньої історії Волині на кінець XIX століття. В рефератах, виголошених на з'їзді, відображено широке коло питань волинської минувшини і в цьому є певна заслуга Ореста Фотинського.

Разом з тим з'їзд висвітлив недовіду вивченість багатьох проблем волинського регіону, в дискусіях намічались шляхи дальших досліджень. Слід відмітити, що волинські краєзнавці слабо представлені були на з'їзді,

який планувалось присвятити їх регіону, з доповідями виступили лише два дослідники – Сергій Гамченко та Орест Фотинський. Це дало підставу О.Фотинському звернутись з закликом до інтелігенції губернії активніше вивчати місцеву старовину [11].

За науково-дослідницькою роботою О.Фотинського стежив та високо оцінював її відомий український історик Володимир Антонович. Свідченням цього може бути цікавий екземпляр книги В.Антоновича “Монографии по истории Западной и Юго-Западной России” – Т. 1. – К., 1885., який зберігається нині в бібліотеці Житомирського краєзнавчого музею, з дарчим написом автора “Многоуважаемому Оресту Авксентіевичу Фотинскому въ знакъ глубокого уваженен[ия] отъ В.Антоновича”.

В радянські часи О. Фотинський продовжив досліджувати історію України, був одним з засновників архіву в Житомирі (нині Державний архів Житомирської області). Викладав історію України в Житомирському інституті народної освіти (тепер Житомирський державний педагогічний університет), в курсі якої теж висвітлював історію козацтва, але на жаль тексти цих лекцій не збереглись.

Таким чином, в науковому доробку Ореста Фотинського є ряд цікавих праць, в яких з позитивної сторони висвітлено проблеми історії українського козацтва. Це сприяло в першу чергу популяризації середньовічної історії України, об'єктивно сприяло формуванню національної самосвідомості у населення Волинської губернії, яка довгий час перебувала в складі Речі Посполитої і в якій вплив польського елемента у ХІХ столітті був значним.

Джерела та література

1. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький. 1995. ; Костриця М.Ю. товариство дослідників Волині: історія. Діяльність, постаті. – Житомир. 2001.; Ярмошик І.І. Волинь в

історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ – ХХ століть. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ, 1998..

2. Петров Н. Воспоминания старого археолога// Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Вип.1. – К., 1997. – с. 103.
3. Там само. С.103, 104, 105.
4. Фотинский О. Юрий Немирич. Эпизод из истории Волыни XVII века // ВИАС. - Вып.1. – Почаев-Житомир, 1896. - С.3-29.
5. Фотинский О. Из архива Жидичинского монастыря// ВИАС. - Вып.1. – Почаев-Житомир, 1896. - Varia. – С.4-18.
6. Фотинский О. О происхождении южно-русского козачества// Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. – Житомир, 1903. – С.4.
7. Там само. С.7.
8. Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899. – М., Т.1. – 1901. – 816 с; Т.2. – 1902.
9. Антонович В. Археологический съезд в Киеве // ВЕВ. – 1899. - № 20. – 579 – 582.
- 10.Одиннадцатый Археологический съезд в Киеве. 1-20 августа 1899 года. – М., 1899: издание исправленное и дополненное. – С.29.
- 11.Фотинский О. Волынь на XI Археологическом съезде в Киеве// ВЕВ. – 1899. - № 35. – С. 919.